

lju grb Hungerspachov, v 2. in 3. pa kronani volk,¹⁵ grb neke očitno konec 16. ali v 17. stoletju pripojene družinske posesti.

V zvezi z letnico 1579 je možno navesti le to, da omenja Valvasor v zvezi z gradom Brdo, da je bil tega leta lastnik gradu baron Adam pl. Egk zu Hungerspach.¹⁶ Ta je bil grajski lastnik vsaj še tudi leta 1587, ko je ohranjen na nekem aktu njegov lepi pečat.¹⁷

OPOMBE

1. Listina 1446, oktober 16. v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. — 2. Listina 1429, april 5. v Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkun-

denreihe na Dunaju. — 3. Listina 1499, november 10. v Arhivu SR Slovenije. — 4. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 33—34. — 5. V. Levec, Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain, Mittheilungen des Musealvereines für Krain 9, 1896, str. 10. — 6. Listina 1510, september 28. Konstanca, v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. — 7. J. Žontar, o. d., str. 34. — 8. Gl. opombo 2. — 9. J. Krassler, Steirischer Wappenschlüssel, Graz 1968, str. 110. — 10. Listina 1486, september 17. v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. — 11. J. Žontar, o. d., str. 33. — 12. J. Krassler, o. d., str. 110. — 13. J. W. Valvasor, Ehre IX, str. 12, 72, 77, 83, 91, 122. — 14. Ravno tam IX, str. 108. — 15. J. Krassler, o. d., str. 110. — 16. J. W. Valvasor, Ehre XI, str. 128—129. — 17. Akt iz 1587 v Stanovskem arhivu fasc. 314 v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani.

O UTRJEVANJU SLOVENJEŠTAJERSKIH MEST V 16. STOLETJU

JOŽE CURK

Na slovenskem Štajerskem je ob koncu srednjega veka obstajalo 7 mest: Brežice, Celje, Maribor, Ormož, Ptuj, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec, vendar so bila med njimi le tri strateško tako pomembna, da jim je dežela naklonila posebno pozornost in s tem seveda tudi sredstva za posodobitev njihovih utrdb.

Obramba pred Turki je postajala po letu 1469 oziroma 1491 vedno bolj aktualna, vendar so pri njej pred letom 1527 sodelovali predvsem fevdalci in nekaj malega meščani ter šele pozneje tudi deželni stanovi oziroma deželni knez. Stara utrdbeni arhitektura ni več zadoščala za obrambo, zato jo je bilo treba modernizirati. Te gradnje so v začetku izvajali večinoma domači, tu in tam že renesančno vplivani gradbeniki. Italijani so bili še redki, zgostili so se šele proti sredini 16. stol., ko so v 2. polovici prevzeli vodilno vlogo v takratnem profanem stavbarstvu. Posebno velik vpliv so imeli na utrdbeno arhitekturo, ki je po bitki pri Gorjanu 1537 postajala vse bolj skrb deželnih stanov in vladarja. Uvedel se je bastionski obrambni sistem, opremljen navadno s petkotnimi bastijami z odprtini za topove in s ploščadmi. Za te gradnje so značilni paličasti zidci, ki podčrtujejo tektonsko težo stolpov in bastij z njihovimi eskarpastimi pritličji, ključaste strelnice, pravokotna ali polkrožno zaključena, tektonsko pojmovana okna ter pilastri ali rustični portali.¹ Pri nas se je v širšem kon-

ceptu začelo misliti na obrambo pred Turki šele po njihovi ofenzivi v letih 1529 in 1532, ko sta se zgradili dolinski zapor pri Fali in Kotljah za obrambo Koroške; zgradil pa naj bi se še nasip med Mokricami in Krasom za obrambo Kranjske. V ta sklop gre tudi izgradnja taboriščnega gradu Pobrežje nad Kolpo po letu 1551 za obrambo Bele krajine in preoblikovanje gradu Mokrice v trdnjavo trikotnega tlorisa okoli leta 1561 za obrambo Krškega polja.²

Imigracija Italijanov v vzhodne alpske dežele torej ni bila slučajen niti samo umetnostni pojav, ampak je imela svoje družbeno-ekonomske in politično-vojaške korenine v širokem spletu dogajanj, katerih zametki so deloma segali še v 2. polovico 15. stoletja. Ne da bi se spuščali v analizo razlogov zanjo, lahko takoj ugotovimo, da spremljajoče umetnostne pobude niso prihajale naravnost iz Italije, temveč večinoma preko Gradca, ki je bil kot rezidenca notranjeavstrijskih vladarjev posebno vabljiv za naselitev potujočih italijanskih umetnikov. V Gradcu je nastala že zelo zgodaj močna italijanska umetnostna kolonija, ki je svojo dejavnost kmalu raztegnila na vso Štajersko in na Vojno krajino. Slovenska Štajerska, ki leži med obema opisanimi področjema italijanske gradbene dejavnosti, je bila deležna vseh zvrsti njihovega gradbenega ustvarjanja, čeprav je seveda tudi tu v začetku prevladovala fortifikacijska potreba, saj je dežela dejansko predstavljala

globlje zaledje slovenskega dela Vojne krajine z generalskim sedežem v Varaždinu. Glavne obrambne postojanke v prvem planu so predstavljale mestne naselbine: Brežice, Maribor in Ptuj, v drugem planu Celje, Ormož in Slovenska Bistrica, v tretjem planu pa Slovenj Gradec kot vstopna zapora za Koroško.

Dokler ni bila vzpostavljena italijanska gradbena kolonija v Gradcu, so bili renesančni vplivi pri nas redki in skoraj slučajni, vendar pa precej zgodnji. Pravo obdobje njihove dejavnosti se je začelo šele po letu 1540, ko se je njihova imigracija toliko zgostila, da so postali dejanski nosilci gradbenega razvoja. Organizirane začetke te dejavnosti moramo poiskati v Gradcu, kjer so se že leta 1526 pojavili prvi trije Walchi (de Como) in se je v sredini stoletja izoblikovala »šola«, ki pa je seveda ne smemo razumeti dobesedno, marveč kot usmeritev, pogojeno z njenim delovanjem. Priseljeni umetniki so bili večinoma iz Lombardije, okolice Coma, Lugana in Milana, torej iz predalpskega kulturno-geografskega prostora, za katerega velja stilna konservativnost, ki je vztrajala pri renesančnem stilnem izročilu in se je dolgo upirala naprednejšim baročnim tendencam. S takim stilnim razpoloženjem, ki je združevalo predstavniki svet severnoitalijanskega manirizma z okusom in stilnimi posebnostmi dežel, v katerih so delali, so se ti umetniki hitro uskladili z umetnostnim ozračjem vzhodnoalpskega prostora, v katerega so vnašali oblike, ki jih je čas že potrdil. Bili so predvsem odlični gradbeni in kamnoseški praktiki. Vodili so jih posebni vojni inženirji, imenovani superintendenti, katerih prvi je bil Domenico de Lallo (1544—1563), sledili pa so mu v teku 2. polovice 16. stoletja: Francesco Tebaldi (1563—1569), Salustio Peruzzi (1569—1573), Jeronimo Arcanat (1573—1575), Giuseppe Vintana (1576—1584), Francesco Marmoro (1584 do 1594) in Cesare Porta (1595—1597).³

Sistematična utrdjena dela so se v Brežicah začela leta 1530, v Mariboru in Ptujju pa leta 1548. Če si ogledamo ta dela kot poslednjo etapo v utrdbeni izgradnji naših mest, lahko ugotovimo, da so uvedla nova razmerja v njihov utrdbeni sistem. Stari stolpi in obzidja so bili zaradi dometa pušic visoki, nove pa so zaradi uporabe topov načrtovali nizke in masivne. Prvotna obzidja so imela po vogalih okrogle stolpe (Maribor, Ptuj, Celje), vzdolž obzidja pa polkrožne »šale« (ista mesta). V 15. stoletju so se pojavile kurtine in oglati, napol iz obzidja pomaknjeni stolpi, ki so jih v 16. stoletju na vogalih nadomestile bastije ali vsaj bastioni. Tehnično so torej Italijani zadnjič modernizirali naše mestne utrdbe.

Zvezdasti trdnjavski sistem, kot ga je razvil Karlovac⁴ in sta ga tu in tam planirala tudi Giovanni Pieroni in Martin Stier,⁵ ni bil nikjer realiziran, tako da do naprednejšega obrambnega sistema pri nas pozneje ni več prišlo. Utrdbe so začele po letu 1699 propadati in ob koncu 18. stoletja so jih začeli rušiti. Tako je večina tovrstnih prič italijanske ustvarjalnosti pri nas že do sredine 19. stoletja izginila, minoritsko bastijo v Ptujju pa so razstrelili celo šele v letih 1928—1932, ko je služba varstva kulturnih spomenikov že obstajala.

Po padcu Beograda in zgubljeni bitki pri Mohaču leta 1526 je bilo jasno, da turško prodiranje v srednje Podonavje lahko zadrži samo venec močnih in modernih trdnjav. V ta venec utrdb so poleg Maribora, Ptujja in Radgone spadale tudi Brežice, kjer je bil grad, ki je ležal južno od mesta, v letih 1515 in 1528 uničen. Zato jim je dežela posvetila posebno pozornost kot strateško pomembni obmejni postojanki in namenila znatna sredstva za njihovo utrditev.

Brežice,⁶ ki so pred letom 1322 postale mesto in imele od leta 1353 enake pravice in svobode kot Ptuj, so leta 1525 štejele 49 hiš in okoli 300 prebivalcev. Medtem ko se je dežela v Mariboru in Ptujju zadovoljila z modernizacijo obstoječega obzidja, ki ga je opremila z bastijami in bastioni, je v Brežicah ustvarila nov obrambni obod, ki je mestni areal za še enkrat povečal, obenem pa tudi grad vključil v urbani in utrdbeni okvir mesta. Srednjeveško mesto in grad sta bila namreč medsebojno ločena ter bistveno manjša, kot ju je izoblikoval gradbeni program 16. stoletja.

Po gradbenem posvetu spomladi 1529 so stari grad odstranili in po zamisli cesarskega gradbenika Jurija Dispatia iz Marana pri Roveretu začeli graditi preprosto, toda močno trdnjavo rombastege tlorisa, sestavljeno iz 4 okroglih ogalnih stolpov in 4 veznih zidov. Medtem ko je meritve opravil mojster Antonio iz Celja, je gradbena dela prevzel Martin iz Bellinzona, ki se je preselil v Brežice ter tu živel in deloval do svoje smrti poleti 1557. Gradbeno velikopotezna naloga pa je le počasi napredovala. Do leta 1538 so postavili vse 4 okrogle ogalne stolpe ter vezna zunanja zidova na vzhodni in južni strani utrdb. Dela so se razživela šele med leti 1545 in 1551, ko je dežela dala denar, vodstvo gradbišča pa je prevzel Krištof Brestaniški. V tem času je utrdba dobila zahodni in severni vezni zid z glavnim portalom, ki nosi letnico 1548. Ker nova utrdba ni premogla bivalnih prostorov, je gosposkiška uprava uradovala v upravnih hiši poleg nje. Utrdba je torej imela

značaj taborske trdnjave, značilne za Vojno krajino, ter naj bi v prvi vrsti služila vojaškim in ne upravnim ali celo stanovanjskim namenom. Vse kaže, da je sredi dvorišča premogla stolpasta stavbo kot komandno središče in obrambno jedro trdnjave. Tudi to je značilno za obmejne protiturške utrdbe, najbolj idealno pa je bilo uresničeno okoli 40 let pozneje v Karlovcu.

Ko je bila trdnjava v glavnem postavljena, se je večja skrb posvetila mestnim utrdbam s tem, da se je leta 1552 začel zbirati gradbeni material za njihovo obnovo. Ta obnova je pomenila novo gradnjo, ki je med leti 1555 in okoli 1570 zamenjala skromnejše srednjeveško obzidje iz 1. pol. 14. stoletja z mnogo popolnejšim renesančnim. Novo mestno obzidje s pripadajočim, vendar nikoli skončanim obrambnim jarkom je premoglo tri utrdbe, stolpa pri Spodnjih in Zgornjih mestnih vratih in večjo bastijo, ki je ščitila vzhodno, najbolj eksponirano mestno stranico. To obzidje, ki je povežalo mesto z gradom, je obstajalo do 2. pol. 18. stoletja, danes pa je ohranjeno samo še v hrbtnih stranicah hiš vzdolž Ulice stare pravde.

Drugače je z grajske utrdbe. Ta je po letu 1557, ko so sklenili, da jo bodo spremenili v graščino po napotilih neimenovanega kranjskega deželnega gradbenika, doživela toliko sprememb, da je v 17. stoletje stopila s popolnoma drugačnim konceptom, kot ga je prvotno imela. Že v letih 1553—1554 je nastal pritlični zametek zahodnega trakta, ki pa na nobeni strani ni segal do ogalnih stolpov. Pokrili so ga z opečno streho, ki pa se je kmalu zaradi teže udrla in so jo morali že leta 1560 zamenjati z leseno, nižjo in lažjo. Sočasno so postavili tudi pritlični zametek vzhodne polovice severnega trakta. Leta 1561 so se pojavile nove težave z zahodno stranico utrdbe. Severozahodni stolp in zahodna obrambna stena sta bila namreč zgrajena iz tako neodpornega kamenja, da je masovno izpadalo. Zato so ju morali razkriti, za pol klafre znižati in znova pozidati, nakar so ju leta 1562 znova ostrešili. Tega leta so s klesanci utrdili rečno strugo pod grajskim sadovnjakom, naslednje leto pa zgradili zaporni zid od jugovzhodnega stolpa do Save in ga opremili z obrambnim jarkom. Istega leta so tudi ostrešili stolp na grajskem dvorišču, ki pa je že v 17. stoletju izginil. Sodeč po komisijskem poročilu iz leta 1566, je utrdba takrat že imela ob severni, vzhodni in južni stranici dvojno obzidje.

Postopna prezidava utrdbe v graščinske namene se je dejansko opravila med leti 1567 in 1601. Najprej je nastal vzhodni, prvotno 4-etažni (sedaj 2-etažen) trakt, ki je v 17.

stoletju služil gospodarskim, od 18. stoletja dalje pa reprezentančnim namenom. Med leti 1574 in 1579, ko so grad zastekli, so zahodni trakt dvignili do sedanje višine (zidna črta), medtem ko je južni trakt ostal v prvotni trdnjavski obliki kot dvojna stena, ki so jo dvignili do višine ostalih dveh traktov (zidna črta) in opremili z nadstropnima vmesnima obrambnima hodnikoma. Zadnje renesančne posege je grad doživel med leti 1586—1590 in 1597—1601, ko so zahodni trakt podaljšali do severozahodnega ogalnega stolpa in opremili s toskanskim dvonadstropnim arkadnim hodnikom ter ko so obrambno pomembni severni trakt dvignili v drugo nadstropje (zidna črta), ga z zunanje in notranje strani enotno fasadirali ter opremili s poznorenesančnimi okni.

Iz povedanega sledi, da je bil brežiški grad prvotno koncipiran in zgrajen kot obmejna utrdba in je šele v teku 2. polovice 16. stoletja privzel svojstvo naseljenega gradu. Odprto pa ostaja vprašanje obstoja stolpaste stavbe na njegovem dvorišču, ki je bila v tovrstnih trdnjavah pogosta, a je bila v Brežicah že pred letom 1681 odstranjena.

Mesto Brežice je srednjeveško obzidje v celoti zgubilo, dobilo pa novega, obsežnejšega in predvsem modernejšega. Gradili so ga od juga (gradu) proti severu, opremili z 2 glavnima stolpastima in 1 stranskimi zidnimi vrati ter gradnjo zaključili s postavitvijo večje bastije, ležeče med vzhodnimi mestnimi vrati in severovzhodnim mestnim ogalom.⁷

Vsa utrdbeni dela je usmerjal in nadziral Domenico de Lallo (1552—1563). Nekaj časa sta gradbišče v Brežicah vodila tudi brata Andrea (1553—1557) in Gianmaria (Hans 1556—1558) de Lallo, vodji utrdbenih del v Mariboru, Ptuju in Varaždinu. Sicer pa so gradbena dela neposredno vodili Martin iz Bellinzone (1529—1553), Jernej Albries (1556 do 1560) in Valentin Treveno (1560—1564), za čigar naslednika lahko imamo mojstra Ladiša, ki je bil od leta 1564 tudi glavni dobavitelj apna. Novi superintendent Francesco Tebaldi (1563—1569) je prišel v Brežice leta 1569, ko je gradbena vna mesta že polagoma popuščala, dokler ni v zvezi s kmečkim uporom leta 1573 in mestnim požarom leta 1574 skoraj popolnoma uplahnila, zaradi česar mestne utrdbe niso bile nikoli popolnoma skončane.⁸

Maribor,⁹ ki je postal mesto pred letom 1254, je v 2. polovici istega stoletja to tudi gradbeno potrdil s tem, da se ja obdal s preprostim obzidnim okvirom skoraj kvadratnega tlorisa v obsegu 500 × 500 m, ki pa ga gradbeno ni nikoli uspel napolniti (severozahodna mestna četrt). Ta okvir je v teku

14. in 15. stoletja izpopolnjeval v smislu srednjeveške obrambne tehnike s tem, da ga je opremil s preprostimi okroglimi in šalastimi odprtimi stolpi ter stolpastimi in hišastimi mestnimi vrati. Obzidje je po notranji strani obtekal lesen mostovž, po zunanji pa spremljal okoli 30 m širok jarek, ki so ga okoli leta 1465 opremili z vodnima zaporama. Vendar so med leti 1460 in 1467 velikopotezno obnovljene utrdbe obrambno zadoščale samo za pol stoletja, kot je to dokazala velika turška oblega septembra 1532. Kljub uspešni obrambi so se namreč izkazale za zastarele.¹⁰

Rastoča turška nevarnost je kljub obnovam med leti 1513 in 1537 sprožila problem njihove modernizacije, ki ni bila več mestnega, marveč deželnega pomena. Med leti 1548—1562 so nastale v Mariboru 4 bastije oziroma bastioni: Koroška 1552, obe vodni 1555 in Grajska z vzhodno ploščadjo 1562. Vsa ta dela je načrtoval in nadziral Domenico de Lallo, vodili pa so jih Andrea de Lallo do konca leta 1557, Valentin Treveno do konca leta 1559 in Pietro Antonio Pigrato vsaj do konca leta 1565, pri čemer je Treveno od leta 1550 delal kot polir pri Andreju de Lallo, Pigrato pa od pomladi 1558 pri Trevenu.¹¹ Italijanske utrdbe so zaščitile zlasti Koroška vrata, dostop do južne mestne stranice ter Graška vrata in severovzhodni mestni ogal, kateremu se je posvetila glavna pozornost. Slabše utrjen je ostal severozahodni del mesta, ki je obdržal star ogalni okrogli stolp, ter vzhodna in zahodna mestna stranica, ki bi potrebovali vsaj po en bastion, pa ga je vzhodna dobila šele po sredi 17. stoletja v obliki Lehmanove bastije, zahodna pa se je morala zadovoljiti s staro, obrambno usposobljeno Lubejevo hišo. Pozneje so nastali še mestni rotovž 1565, kvartirna hiša v sedanji Orožnovi ulici in dvonadstropen grad podkvastega tlorisa na Piramidi, ki je po letu 1565 zamenjal starega, leta 1528 pogorelega. Ta je bil za Maribor, ki je ob koncu 15. stoletja štel okoli 190 hiš in okoli 1100 prebivalcev, vedno le sekundarnega obrambnega pomena.

Ptuj,¹² ki je pred letom 1258 postal mesto, je sredi 15. stoletja štel okoli 150 hiš in 900 prebivalcev. Ker je bil poleg Varaždina, Radgone in Maribora najpomembnejša trdnjava srednjega Podravja, so mesto in grad utrjevali že leta 1527 za 2000 gld in med leti 1530—1538 za 5000 gld, sistematično pa utrdili med leti 1549—1597. Delo sta v prvi fazi med leti 1549—1559 vodila Gianmaria de Lallo in Antonio de la Porta de Riva, v drugi fazi med leti 1564—1584 brata Tebaldi, Salust Peruzzi, Hieronim Arcanat in Giuseppe Vin-

tana, v tretji pa Francesco Marmoro in Cesare Porta med leti 1584 in okoli 1600.

V tem času je Ptuj dejansko zamenjal svojo srednjeveško utrjenost z renesančno, ki je obnovljena v letih 1664, 1704 in 1759 dočkala 1. polovico 19. stol., ko se je začelo njeno rušenje, ki se je dejansko končalo leta 1931 z odstranitvijo minoritske bastije. Ohranjeno arhivsko gradivo nam omogoča rekonstrukcijo tega dogajanja. Gre predvsem za zidavo obeh bastij, ki sta mesto zaščitili z vzhodne, najbolj ranljive, ter od grajske utrdbe najbolj oddaljene mestne strani. Tako imenovana Spodnja ali Minoritska bastija je nastala v letih 1549—1551, čeprav je bila dokončana in opremljena šele leta 1555. Tako imenovana Gornja bastija pa je nastala v letih 1555—1559, a dokončana in opremljena še ni bila niti leta 1575. Ta bastija, ki je bila mnogo večja od minoritske, je predstavljala glavno mestno utrdbo, ki je po svoji gradbeni zahtevnosti in zato tudi po stroških precej presegala finančne zmogljivosti Ptuja. Sočasno so obnovili tudi ostale mestne utrdbe, ki so jih deloma na novo zgradili ali pa vsaj temeljito prezidali. Načrte za obravnavana utrdbeni dela je napravil superintendent Domenico de Lallo, gradbišče pa je skozi vsa omenjena leta vodil njegov brat Gianmaria (Hans) de Lallo, ki so mu pomagali Antonio de la Porta de Riva, Giovanni Benedetto de la Porta de Riva, Antonio Spaniol, Jacopo Paracca, Antonio Cassin, Francesco Vagat, Gianbatista Walch, Pietro Carlone in drugi, pa tudi precej domačih gradbenikov in zidarjev: Štefan Bratec, mojster Pernhard, Ivan Malic, Erhard Pämmer, Hans Ferber, mojster Peter, Jernej Peitler, Tomaž Ritzinger itd. Arhivski podatki, ki le redko govore o samih gradbenih objektih, nam dobro predstavljajo organizacijsko razsežnost gradbišč pa tudi materialne in zlasti finančne težave, s katerimi so se morali organizatorji gradnje in njeni izvajalci sprijemati.¹³

Z nastopom vlade nadvojvode Karla se je izgradnja Ptuja prenesla na grajski kompleks in se še velikopoteznejše nadaljevala. Posebno je skrbel za Ptuj Francesco Tebaldi (1564—1569), ki se je tu celo občasno naselil. Sledili so mu Salust Peruzzi (1569—1572), Hieronim Arcanat (1573—1575) in Giuseppe Vintana (1576—1584). Za časa Francesca Marmora (1584—1594) in Cesara Porta (1595 do 1597) so nastala Nova ali Špehasta vrata. Marmorov sin Jacopo je postavil v letih 1586 do 1588 proviantno hišo, pri čemer mu je pomagal kamnosek Marcantonio Canaval di Lancio. Zgradil se je mestni stolp. Od sočasnih domačih gradbenikov je omembe vreden

Sebastian Duras, ki je bil v deželnoknežji službi, zato smemo domnevati, da je bil zaposlen zlasti pri gradbenih delih na gradu.

V prvi fazi so bili izdelani velik polkrožen Dravski stolp (1551), eskarpasta kurtina in oba stolpa pri dominikancih (1553), prezidan Smodniški in obzidan Župnijski stolp ter zgrajeni obe kazematirani bastiji pri minoritih (1549—1551) in pri Pivskih, Špehastih ali Novih vratih (1555—1559) ter modernizirana Ogrska vrata.

V drugi fazi je grad doživel bistvene spremembe, saj so mu obrnili funkcionalno os. Dobil je južno, notranjo in večino vzhodne bastije, vse tri portale (oba Karlova in Peruzzijskega) in močne kazemate, grajsko jedro pa novo obzidje, veliko stopnišče, slopa-stebriščne dvoriščne arkade in vzhodni podaljšek severnega trakta.

V tretji fazi so nastala Špehast ali Nova vrata, nato deželna proviantna hiša na mestu treh odstranjenih meščanskih hiš in končno mestni stolp, ki je bil dokončan šele v začetku 17. stoletja.

Kolikor je mogoče iz arhivskih podatkov ugotoviti, so tako v Mariboru kot Ptujju najprej modernizirali mestne utrdbe in šele nato gradova, v Brežicah pa ravno obratno. Ob tem so gradova v Brežicah in Ptujju vključili v mestni utrdbeni sistem kot njuni najtrdnejši obrambni točki, grad v Mariboru pa dejansko izločili iz mestnega obrambnega sistema s tem, da so mu pustili le funkcijo utrjene opazovalnice. Pri vseh treh mestih pa so poleg obzidnih fortifikacij igrali pomembno vlogo tudi drugi veliki objekti: v Brežicah grad, v Mariboru minoritski samostan in mestni grad, v Ptujju pa dominikanski in minoritski samostan.¹⁴

Od mest drugega obrambnega plana je najprej treba omeniti Celje,¹⁵ ki je leta 1451 postalo mesto, ter do leta 1473 dobilo pravokotno obzidje obsega 450 × 350 m z 8 okroglimi in polokroglimi stolpi, za katerim je v okoli 100 hišah živelo okoli 600 prebivalcev. Po izumrtju Celjskih grofov se je mesto počasneje razvijalo, vendar je uspelo leta 1492 odbiti turški napad. Turška nevarnost je povzročila pospešeno modernizacijo mestnih utrdb. Ker pa je bilo Celje kot trdnjava drugotnega pomena, se ga je italijanska gradbena dejavnost dotaknila sicer zgodaj, vendar bolj mimogrede. Vsekakor je že leta 1529 tu deloval mojster Antonio ter sta leta 1530 in 1540 nastali obe renesančni utrdbi z eskarpnim zidovjem in barbakanom pri Graških vratih ter s cvingerjem in mitnico pri Ljubljanskih vratih. Oba portala iz let 1541 in 1548 na Tomšičevem trgu 13 sta zagotovo italijanska klesarska izdelka. To hišo z lepimi

stebriščnimi arkadami na dvoriščni strani je morda zgradil Corrado Vintana iz Gradiške (oče Giuseppa), ki je nekaj časa živel in deloval v Celju. V letih 1566—1586 sta oba gradova (gornjega in mestnega) obnavljala gradbena mojstra Francesco de Lugano iz Ljubljane in Daniel Nastinger iz Celja, ki se mu je leta 1578 pridružil Gothardt Crann.

Ormož,¹⁶ ki je leta 1331 postal mesto, je obdajalo obzidje z Gornjimi in Spodnjimi mestnimi vrati. Na severu in zahodu je potekalo večinoma po starem ilirskem nasipu, na jugu ob robu platoja nad Dravo, na vzhodu pa ob naravni vendar umetno dodelani kotanji, ki ločuje mesto od grajskega kompleksa in vodi cesto k staremu dravskemu brodišču. Močno utrjeni grad je deloval kot samostojna utrdba ter branil mesto z vzhodne strani, obenem pa tudi kontroliral cesto, ki je ob njegovi severni strani vodila proti Središču in dalje na Hrvaško. Mesto je trpelo v madžarskih in turških vojnah leta 1487, 1529 in 1532, vendar je bilo vsakokrat obnovljeno. Leta 1504 so utrdili njegovo zahodno stranico s pozidavo frančiškanskega samostana, leta 1540 pa njegovo severno stranico vzdolž cerkvenega kompleksa in vzhodna mestna vrata. Mesto je v tem času (1542) štelo okoli 30 hiš in 180 prebivalcev.

Slovenska Bistrica,¹⁷ ki je leta 1309 postala mesto in 30 let pozneje dobila pravice drugih deželnoknežjih mest, je že v 15. stoletju bila upoštevanja vredna trdnjava, ki pa je zaradi manjše gospodarske osnove počasneje celila svoje vojne rane kot sosednja Maribor in Ptuj. Tako so bile še leta 1487 opazne poškodbe iz vojnih let 1446 in 1469 ter leta 1543 one od turške oblege leta 1529. Takrat je mesto štelo okoli 70 hiš z okoli 420 prebivalci. Zaradi stalne turške nevarnosti so mesto in grad, ki je bil vključen v severozahodni ogal mestnega obrambnega sistema, med leti 1550 in 1590 z deželno pomočjo postopoma utrdili in za to porabili preko 6000 glđ. Pozidali so oba južna ogalna stolpa, popravili obzidje in oboje glavnih mestnih vrat, poglobili jarek ter učvrstili grad.

Slovenj Gradec¹⁸ je bil za deželno obrambo gotovo najmanj pomemben, zanimiv pa kot zaporna postojanka za Koroško. Mesto je postal že pred letom 1267 ter je presegel obzidje z jarkom in z dvojico mestnih vrat. Do leta 1335 oziroma 1363 je opravljal funkcijo vicedomskega središča oglejske enklave, ki je leta 1407 prešla v sklop Štajerske. Vendar je mesto šele do leta 1440 oziroma 1455 dobilo vse mestne pravice. Turki so mesto oplenili leta 1471, Madžari 1489, pogorelo pa je leta 1509. Okoli leta 1470 je upravnik Schulthäusinger postavil v severo-

zahodnem delu mesta močan stolp, ki so ga leta 1493 predelali v mestni grad. Leta 1547 je mesto štelo 43 hiš in okoli 260 prebivalcev.

Nosilci vsega naštetega gradbenega dogajanja so seveda bili pretežno italijanski zidarji, klesarji in drugi gradbeni umetniki, ki so sledili potrebam časa, eni neposredno, drugi posredno, vendar organizirano preko superintendanture v Gradcu. Vse kaže, da so se prvi italijanski utrdbeniki pojavili v naših krajih kmalu po letu 1508, ko so Habsburžani dobili Goriško grofijo, 1519, ko je Ferdinand I. uvedel romanizirani dvor na Dunaju, oziroma 1527, ko so Habsburžani postali neposredni turški mejaši in se je aktualiziral problem obrambe pred njimi. Usode meje ni bilo več mogoče prepuščati obrambni sposobnosti posameznih fevdalcev, temveč so morale skrb zanjo prevzeti prizadete dežele, predvsem Štajerska in Kranjska. Že leta 1531 se je ustvarila Vojna krajina z enotnim poveljstvom, ki pa se je leta 1544 razdelilo v slavonski in hrvatski del s samostojnima poveljnikoma v Varaždinu in Sisku, pozneje pa tudi v Senju. Ker so bila obmejna mesta in trdnjave obrambno zastarele in je bila potrebna hitra intervencija, so tu lahko pomagali le Italijani, ki so doma razvili takrat najnaprednejšo obrambno arhitekturo, prilagojeno uporabi težkega strelnega orožja.¹⁹

Prva sta prišla Simon iz Firenc na Dunaj in družina Walch iz Coma v Gradec. Njim so sledili še mnogi drugi, ki so vsaj med leti 1550 in 1620 več dajali kot sprejemali in šele po razpustu notranjeavstrijskega graškega dvora leta 1619 začeli zgubljeni na pomenu. Poleg gradbenikov in klesarjev so živeli in delovali na Štajerskem tudi drugi umetniki, vendar je bila gradbena dejavnost najvažnejša, saj je ustvarila najpomembnejše priče takratne italijanske dejavnosti pri nas.

Spomladi 1529 so se zbrali na posvetu v Brežicah cesarski gradbenik Jurij Dispatio iz Marana pri Roveretu ter gradbeni mojstri Antonio iz Celja, Martin iz Bellinzone in Volbenk Duh iz Senja. Prvi je pripravil načrte za utrdbo, drugi je opravil meritve, tretji pa je prevzel gradnjo, se preselil v Brežice ter tu živel in deloval do svoje smrti jeseni 1557. Pri delih na gradu, ki so v prvi fazi trajala do leta 1551, so mu pomagali domači zidarski pomočnik Anzelm Plank in v Krškem živeči zidarski mojster Benedetto della Tore (Benedikt, Bedenik, Vedenik). Leta 1553 se je v Brežicah pojavil Andrea de Lalia, ki je sicer vodil utrdbeni dela v Mariboru, ter vodil dela na gradu in pri

mestnem obzidju do jeseni 1557. Pomagali so mu domači zidarski mojstri: Peter, Avguštin, Hans (Janže), Italijan Domenico Wallich (ki se je leta 1557 preselil v Krško in postal tamkajšen meščan), Bernard (de la Porta) de Riva (Ruef, Ruff), Hans Ladiš in kamnosek Simeon iz Vidma pri Šent Rupertu. Leta 1556 se pojavi Gianmaria (Hans) de Lalia, vodja utrdbenih del v Ptujju in Varaždinu, ki deluje v Brežicah do poletja 1558. Sočasno prevzame polirske posle mojster Jernej iz Albriese, ki ostane v Brežicah do jeseni 1560. Leta 1557 se pojavita zidarski pomočnik Baptista (Italijan?) in domači zidarski mojster Martin Omerzel, leta 1558 Jernejev brat Antoni iz Albriese in Gianbatista Walch, leta 1559 zidar Gregor iz Novega mesta, leta 1560 polir Valentin Treveno s pomočinkom Antonijem, ki je prišel iz Maribora, in Vedenikov pomočnik Jakob, leta 1564 zidar Simon, Ladišev brat Janže (Hans) in leta 1568 zidar Andrej Zaichen. Kot se da iz naštetih imen razbrati, je med leti 1530 in 1568 delovalo v Brežicah mnogo zidarjev in kamnosekov, med katerimi je bilo vsaj polovica Italijanov, ki so pri utrdbenih delih igrali odločujočo vlogo, segajočo od vodilne Domenica de Lalia, mimo njegovih bratov Andrea in Gianmarie de Lalia do polirskih Jerneja Albriese in Valentina Trevena ter zidarskih Bernarda de Rive, Domenica Wallicha, Benedetta della Tore, Antonija Albriese in Gianbatista Walcha. Torej pisana plejada gradbenikov, zidarjev in kamnosekov, o katerih dejavnosti je govor v drugem sestavku.

Tudi mariborsko gradbišče je pritegnilo vrsto italijanskih gradbenikov, na katerih začetku so se leta 1549 pojavili mojster Andrea de Lalia (de Lago, de Layo), polir Valentin Treveno iz Lugana (Valtan de Troyan, Valtan von Treffen, Valtheim, Waltein, Troven, Traveno itd.) in domačin Pernhard (Bernard), ki so se mu leta 1554 pridružili Jakob Prezl in Lovrenc Ruckhenstein, leta 1557 Marko de Lalia (Marks de Layo) in leta 1558 Pietro Antonio de Pigrato, nakar arhivalije umolknejo. Vse kaže, da je med mestom in Treveno prišlo ob koncu leta 1559 do spora, saj je Traveno spomladi 1560 že prevzel gradbena dela v Brežicah, kjer je najbrž leta 1564 umrl, saj se v naslednji gradbeni sezoni ne pojavlja več, pač pa se junija 1565 omenja kot že dlje časa pokojni. Njegovo vodstveno mesto v Mariboru je prevzel Pietro Antonio de Pigrato, ki se je sem priselil iz Gradca. Spomladi leta 1564 je utrdbeni dela v Mariboru prekontroliral superintendant Francesco Tebaldi. Iz povedanega spoznamo, da so se utrdbeni dela v Mariboru v glavnem odvijala med leti 1549

in 1562, da jih je ves čas načrtoval in nadziral Domenico de Lallo, vodil pa Andrea de Lallo do konca leta 1557, Valentin Treveno do konca leta 1559 in Pietro Antonio de Pigrato vsaj do konca leta 1565, pri čemer je Valentin Treveno od leta 1550 dalje delal kot polir pri Andreju de Lallo, Pietro Antonio de Pigrato pa od pomladi 1558 pri Valentinu Trevenu. Poleg opisanih treh vodilnih gradbenikov je sodelovalo seveda še več italijanskih in domačih zidarskih mojstrov kot Bernard, Jakob Prezl, Lovrenc Ruckhenstein, Marks de Lallo in še kdo.

V Ptujju se je začelo s sistematičnim utrjevanjem mesta leta 1549. Domenico de Lallo, ki je prej pripravil načrte, je leta 1550 sklenil pogodbe s kamnoseki, vodstvo del pa prepustil bratu Gianmariji (Hansu) de Laliju in polirju kamnoseku Jacopu Paracci, katerima so se kmalu pridružili zidar Batista, domačin Štefan Bratez, Francesco Vagat iz Vičave in Žiga Forlan, leta 1553 Hans Benedikt de la Porta (de Riva) in domačin Pernhard, leta 1555 Antonio Cassin in Pietro Carlone, leta 1556 Antonio (de la Porta) de Riva in Antonio Spaniol, leta 1557 domačin Jernej Peitler in leta 1559 mojster Peter. Občasno se je v Ptujju mudil tudi Gianbattista Walch, ki smo ga že srečali prej v Mariboru in pozneje v Brežicah.

Od superintendentov je Domenico de Lallo med leti 1548—1563 večkrat inšpiciral vsa tri mesta, Francesco Tebaldi leta 1564 Maribor in Ptuj ter 1569 Brežice, Salust Peruzzi leta 1570 Ptuj, Francesco Marmoro s sinom Jacopom in kamnosekom Marcantonijem Canavalam di Lancio pa med leti 1586—1588 pogosto Ptuj.²⁰

Kratka omemba delujočih italijanskih gradbenikov nima analitičnega, temveč le statističen namen, saj želi prikazati predvsem dejavnost pomembnejših med njimi: bratov de Lallo, bratov de Albrioso, Valentina Trevena, članov družine Wallich, članov družine de la Porta de Riva, Salusta Peruzzija, članov družine Marmoro in Pietra Antonia de Pigrata, poznejšega tvorca protestantske molilnice v Govčah pri Žalcu.

Sestavek lahko zaključimo z ugotovitvijo, da je naše gradbeništvo v 2. polovici 16. stoletja močno italianizirano in da so italijanski gradbeniki s svojim snovanjem in delom pomagali ustvarjati kulturno podobo takratnega časa na slovenskem Štajerskem. Kolikšen je bil ta prispevek, bodo seveda ugotovile šele nadaljnje in podrobnejše raziskave. Sestavek je zgolj informativnega značaja ter poskuša pregledno predstaviti obsežno materijo, kolikor nam je doslej znana in deloma obdelana.

OPOMBE

1. Andžela Horvat: Izmedžu gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500 do oko 1700. Zagreb 1975. — 2. Ivan Komelj: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. ZUZ NV 7/19 65. p. 73—92; Nace Šumi: Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1966. — 3. Rochus Kohlbach: Steirische Baumeister, Graz 1961. — 4. Milan Kruhek: Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, Karlovac 1579—1979. Zbornik. Karlovac 1979. p. 81—104. — 5. Franc Oto Roth: Eine Brandlegung in der Festung Karlstadt im Türkenkriegsjahr 1692. Mitteilungen d. Strmk. Landesarchives 27/1977. p. 67—80. — 6. Jože Koropec: Brežice v srednjem veku. ČZN NV 12/1978. p. 93—116. — 7. Jože Curk: Gradbena zgodovina gradu in mesta Brežice ter arhivska študija o njunem utrjevanju v 16. stoletju. Tipkopis v Posavskem muzeju v Brežicah. Ljubljana 1979 in 1980. 100 str. — 8. Štajerski deželni arhiv v Gradcu: fond Militaria, enote: 39, 58, 71, 72, 73 in 74. — 9. Jože Curk: Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN NV 2/1966 p. 63—95 in 4/1968 p. 83—105. Jože Curk: Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju. ČZN NV 16/1980 p. 90—108. Karel Pišec: Utrdbena rabota mariborska. Kronika 27/1979 p. 81—94. — 10. O srednjeveških zasnovah Ptujja in Maribora. ČZN NV 11/1975 p. 183—212. Jože Curk: Oris gradbene zgodovine nekdanjega minoritskega samostana in žičkega dvora v Mariboru. ČZN NV 13/1977 p. 117—130. — 11. Štajerski deželni arhiv v Gradcu: fond Militaria, enote: 39, 57, 59, 62. — 12. Iva in Jože Curk: Ptuj. MK. Ljubljana 1970. — 13. Štajerski deželni arhiv v Gradcu: fond Militaria, enote: 39, 58, 59, 60, 61 in 62. — 14. Jože Curk: O utrjevanju Ptujja v sredini 16. stoletja. ČZN NV 16/1980. p. 109—130. Mira Ilijanič: Nekoliko podataka o vezama Ptujja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću. Ptujski zbornik IV. Maribor 1975. p. 289—294. — 15. Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice I. in II. Celje 1971 in 1974. Jože Curk: Celje, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. CZ 1963 p. 5—44. — 16. Ormož skozi stoletja. Zbornik. Maribor 1973. — 17. Jože Koropec: Slovenjebistriški svet v luči prvih deželnoknežjih urbarjev. Kronika 5/1957 p. 20—25. Jože Koropec: Slovenjebistriški svet v 14. in 15. stoletju. Kronika 13/1965 p. 156—164. — 18. Jože Koropec: Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec. ČZN NV 14/1978 p. 16—32. — 19. Jože Curk: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju. ZUZ NV 7/1965. p. 37—72. Mira Ilijanič: Der Baumeister Dominico de Lallo und sein Kreis an der Windischen Grenze. Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch. Veröffentlichungen d. Strmk. Landesarchives 12. Graz 1981. p. 369—379. Reiner Puschnig: Varaždin und seine Nachbarfestungen im Jahre 1594. — Godišnjak gradskog muzeja Varaždin. Zv. 4. Varaždin 1970. p. 41—59. — 20. Jože Curk: Vloga italijanskih renesančnih utrdbenih mojstrov v gradbeni zgodovini Slovenske Štajerske. Tipkopis na Raziskovalni skupnosti Slovenije. Ljubljana 1976 in 1977. 65 str.